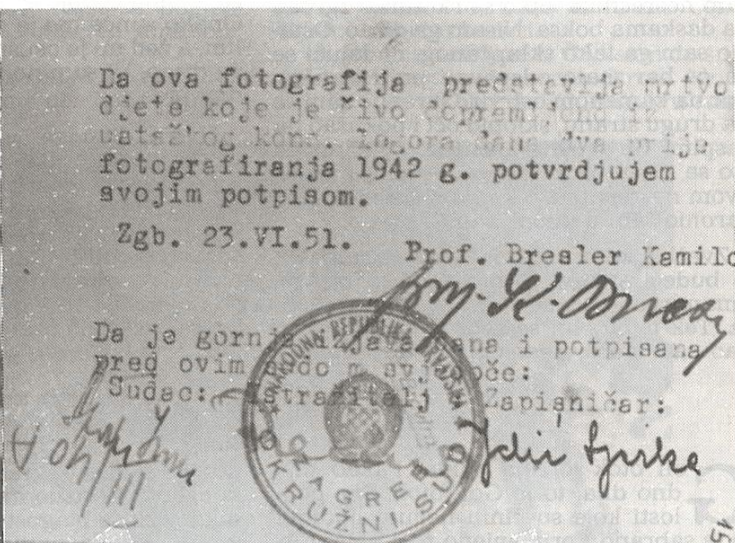

LIKVI

Radoslav V. Sandić

Iz svedočanstva prof. Kamila Breslera, jednog od retkih koji je radio na spasavanju dece iz ustaških logora

SVETAC

Noću je svetlost prituljena u barakama Golog otoka. Umorni logoraši sruče se kao klade na ležajeve od dasaka, nemajući snage da se pokriju jedinim otrcanim čebetom koje im je bila sva posteljina. Iznureni jedva su čekali da se poruče i u istom trenutku zaspu.

Danas logoraši nisu radili. Danas je iz broda »Punat« istovarena nova grupa nesrećnika doterana iz Srbije. Dan smo proveli u lančanom stroju — tukući sirote ljude koji su mesecima pre toga čamili po zatvorima Srbije.

Urlali smo kao podivljale zveri uzvikujući najpogrdnije reči i pritome smo tukli nesrećnike — ubledele, omršavele, strašno uplašene. Ostrvom se prolamalo od uzvika »Izdajice!« »Prodane duše!« »Izrodi!« »Staljinove slugel!« Pri tome razbijali smo im glave, lomili ruke, kidali ušne školjke, pesnicama, odlomcima kamena, nogama smo im nanosili udarce.

Pretučene, raskrvavljene, onesveščene su odnosili u vrh logora, u bolnicu. Tamo su ih previjali, zaustavljali krvarenje, davali injekciju za povratak u život i porciju čaja. One koji su se malo oporavili — vraćali si po barakama. Oni sa prelomima, ostajali su na lečenju u bolnici.

Ove noći, valjda su i sami invizitori i njihovi dželatili bili premoreni — tako da se ništa nije desilo: nije bilo iznošenje »stava« niti čas prevaspitavanja. Nisu premoreni logoraši morali da slušaju »mudre« postavke Milovana Đilasa iz njegovog »genijalnog« dela »Savremene teme«.

Do mene — priča mi Branko, nekada šef neke robne kuće u Beogradu — na trećem spratu boksova, popeli su raskrvavljenog čoveka. Znao sam šta se desilo. Ostavio sam nesrećnika na miru i legao sam pored njega. Posle malo dežurni se pope i donese zardalu konzervu punu kiselog kupusa i reče mi: »Ovo je za njega«, i smandrija se dole. Prodrmao sam nesrećnika, on je nešto u bunilu promrmrljao i rukom mi pokazao da mogu ja da pojedem večeru.

Prstima sam iz konzerve vadio komade kiselog kupusa. Čorbu sam popio kao vodu, jer u njoj nije imalo ni trunke masti. Opužio sam se po daskama. Nesrećnik je bolno ječao i teško uzdisao. Nisam mogao da ga tešim, jer tešiti na Golom otoku je skoro nekorisno. Usto, nesrećnik je bio u bunilu i ne bi me shvatio. Valjda će mu injekcija koju je dobio u bolnici pomoći. Važno je da zaspi, a san je najbolji lek za stišavanje psihičke traume. Okrenuo sam se na drugu stranu, da bi manje čuo ječanje i pokušao da zaspim.

Svakako da je prevalila ponoć. Šum koji se čuo u blizini mene — trgao me iz sna. Oslušnuo sam. Opet isti šum. Okrenuo sam se i podigao glavu sa daske. Ugledao sam onog nesrećnika kako kleči na daskama na trećem spratu boksa.

U jazbini pakla — čovek se molio bogu. Imao je čudnovati izraz raskrvavljenog lica, isti onakav kakav se sreće na freskama po pravoslavnim crkvama — isposnički, misaon, podignute oči prema nebu; njegove su bile okružene modroplavim kolotovima i zakrvavljene. Ličio je na isповедnika, apostola — sveca. U toj svetačkoj pozi na licu sam zapazio da se ispod pomodrele kože pojavljivalo nešto što je govorilo da se u tom liku krije nešto sveto. Troprsti skupljeni u jedno su se dizali do čela i blago spuštali. Kao da je govorio liturgiju. Nisam umeo da odgonetnem šapat koji su izgovarale rasečene i raskrvavljene usne. Ne primećujući da ga posmatram, on je u zanosu, kao pred mnoštvom sveta, šaputao poruku milosrda. Ja sam ateista — ipak, iz detinjstva se sećam odlomaka koje sam čuo kada me je majka vodila na pričešće. Nesrećnik se molio svevišnjem u kamenoj zgradi pakla visoko među gredama tavanice — dok su njegovi sapatnici spavali mrtvačkim snom.

Lice je imalo produhovljeni izraz isposnika, ispunjeno ganutljivim praštanjem. Bore na čelu i povijama spuštale su se prema žbunovima raskrvavljenih obrva — kao da je praštalo, sažaljevalo, ispunjeno milosrdem. Kao da mu je molitva vraćala snagu, samopouzdanje da se privik-

ne u ovom zverinjaku. Kao da je to bilo jedino ostalo — što nisu uništili islednici, zatvor, tuča i poniženje.

Potresen ovim što vidim i dalje sam gledao figuru čoveka u klečećem stavu. Čudio sam se kolebanju u beznađu i hvatanje za slamku spasenja, tražeći spas u obraćanju bogu. Nešto me u grlu steže i ja se zakašljah. Nesrećnik se prenu iz molitve, spusti pogled prema meni i ja čuh šapat:

— Ovako mi je lakše!

Molitva ti neće pomoći u ovom paklu.

— Znam, molitva neće, ali vera hoće.

— U paklu možeš da opstaneš, ako se spustiš na nivo životinje i činiš sve što od tebe traže. Ako imaš snage da se odupreš i ne postaneš životinja tada, iako razorene duše, možeš da sačuvaš nešto od bivšeg čoveka u sebi.

— Vera mi je jedino što mi je ostalo. Ona će me odbraniti od uništenja, ona je jedina neuništiva.

Neko se sa donjeg sprata oglasi užasnim krikom. Kao da ga kolju. Svakako je sanjao strašan san. Sve se potom utiša. Samo nas dvojica bdimo bdimo u gluvoj noći na Golom otoku.

Nesrećnik je i dalje klečao, sklopljenih ruku za molitvu. Kroz baraku je strujao vetar sa mora i rashlađivao pregrajane kamene zidove i crep na krovu.

— Dobro bi bilo da pokušaš da zaspiš. Sutra će te izvesti na najteži rad po žarkom suncu.

— Sumnjam, ja nisam u stanju da idem...

— I mrtvi ovde moraju da rade. Oganj nebeski da ih sagori. Kod Udbaša nema milosti i sažaljenja.

— Fizički pritisak ne može biti jači od duhovnog. Kulturnog čoveka možeš zastrašiti, ali duh mu ne možeš ubiti.

— Srećeš se sa pravnicima, inženjerima, lekarima, profesorima, načelnicima, ministrima, deneralima, oficirima — svi su oni okovani teškom morom i beznađem. Ropski rad i tuča, glad i žed im je savio kičme i polomio osećanja čovečnosti. Sužanj koji provede nekoliko godina u

ovom paklu neće više moći da se vrati mirnom životu — uvek će ga pomisao na minule patnje i zverstva vraćati ukorenjenom strahu i dubokoj traumi.

Da li je slušao moje šaputanje ne znam. Najednom sam čuo potmulu pad. Video sam nesrećnika kako se skoturao zgrčen na daskama boksa. Nisam ga dirao. Ostavio sam ga tako sklupčanog, nadajući se da će bar malo odspavati prvu strašnu noć na kamenom ostrvu. Okrenuo sam se na drugu stranu, sklopio oči i pokušao da zaspim. Strahovito psihički deprimiran što se sve u ovom danu desilo, a najviše ovom nesrećniku, o kome ništa ne znam, zaronio sam u dubok san.

Zvečka, kao stoglava zmija, zapalacala je budeći sužnje. Trgao sam se iz sna. Smandrljao sam se sa trećeg sprata boksa. Tek tada sam se setio suseda. Pogledao sam gore; nesrećnika nije bilo. Po-

Goli otok je dno pakla. Pakao nije dno dna, to je Goli otok. Sve podlosti koje su činili neljudi ljudima tu je sabrano i primenjeno nad komunistima. Oni koji su preživeli i imali sreće da se vrata — njihova je psiha ispunjena većnim strahovima i nervnim stresovima. Uvek razapeti između dobra i zla, između života i smrti.

Prvi put sam video Križara u životu. Nisam ni znao da postoje takvi ljudi. Iznenada su ih doveli na Goli otok. Ne znam koliko ih je bilo. Našoj baraci je pripao jedan — čije ime nikada nisam saznao. Zvali su ga Križar. Novi logoraš je doteran u odrpanom odelu, izranjavljenog lica, glave i ruku. Krajnje zaplašen, očima je zverao, i drhtao pri svakom pokretu ljudi.

Dosad su bili logoraši — većinom komunisti, bivši partizani, članovi Partije, bivši načelnici, pomoćnici ministra, ministri, direktori fabrika, radnici, seljaci i po koji vanpartijac. Prvi put među logorašima su se pojavili križari. Kakvi su to ljudi! — I zašto su oni prebačeni među iberovce?! Odgovor je, svakako, da su ih Udbovci prebacili sa podmuklim planom — da im pomognu u što krvavijem i što zverskijem uništavanju nevinih ljudi. . .

Križar je bio taman kao zemlja, visok, koščat, mršav, oči su mu zverale na sve strane, prepun vašiju. Ličio je na pretučenog uhvaćenog vuka u kavezu.

Tada nisam bio bojkotovan. Radoznalo sam ga posmatrao. Samo sam naučio da su križari neka opasna verska sekta katolika koja je vezana krvno sa ustašama. Pokušavao sam da mu se približim — toj zverki od čoveka. Da razgovaram s njim. Naišao sam na ćutanje i gvozdeno odbojnost koja je bila pokrivena debelom korom strave. Gledao me tupim pogledom punim odbojnosti i straha.

— To su božji izabranici! — dobaci mi u prolazu jedan logoraš.

Neuspeh moj da stupim u razgovor sa Križarom me nije zabrinuo. Uskoro mi se prilika ukazala da mu se približim. Delio se ručak. Na Golom otoku glad je ozverila ljude. U porciji sam dobio »grašak« američki prepun crvica koji su plivali na površini tečnosti. Nisam mogao da ga okusim. Do mene na kamenu sedeo je Križar i halapljivo srkao iz zardale konzerve čorbu sa crvićima. Dotakao sam ga rukom po ramenu. Trgao se uplašen: očima punim straha me pogledao. Nisam mu ništa rekao. Uzeo sam mu konzervu iz ruke. Gledao me je začuđeno. Iz moje

mislih: pregrmeo je »krštenje«. Brzo se nadoh sa zrdalom konzervom pored kazana da primim vruć »čaj«.

Dan prepun sunca koje je sve sagorevalo. Nosio sam na tragaču teško kamenje sa jednim zemljosanim starijim čovekom. Opako sunce me je onemogućilo da mislim, a žed mi je osušila nepce da sam jedva disao. Ni sam ne znam kako je prošao dan.

Uveče, divnoga čuda, u baraci se ništa nije događalo. Niko nije insistirao da neko od logoraša iznosi »stav«, niti pak da se održi vaspitnopolitički čas i razrade Dilasove teorije o kastama. Svi su nekako sumorno ćutali. Bio sam srećan kada su nas pustili da rano legnemo. Popeo sam se na treći sprat boksa. Nisam zatekao Sveca na ležaju i zabrinuto sam pogledao daske na kojima je prošle noći ležao. Bile

KRIŽAR

porcije sam sav »grašak« prelio u njegovu konzervu i pružio mu. U pogledu nesrećnika razli se blagost, i on prihvati natrag svoju — sada punu konzervu »graška«. Životinjski zasvetleše njegove oči, nozdrve se raširiše, kao da je svim bićem osećao ukus jela koje mu je nedostajalo. Iz poderanog džepa je izvadio komadić proje, razmekšavao je među prljavim prstima i trpao u usta. Žvakao sa klimavim zubima i desnima koje su krvarile, sve skorbutične. Zalivao je iz konzerve čorbom crvljivog graška. Jeo je halapljivo, kao da se bojao da će mu neko oteći jelo.

Čuo sam od logoraša da su križari strahovito uništavali srpski življa po selima. upadali su noću i klali sve što su zatekli: starce, žene, decu.

Kako je to počelo? Zašto su ti nesrećnici činili te pokolje? Ko ih je na to nagonio? Svakako treba tražiti u mračnim dogmama ustaštva prepletanim katoličkom religijom. Poznato je da je katolička crkva u Hrvatskoj imala udela u mračnoj ustaškoj raboti. U najvećem logoru genocida nad Srbima — Jasenovcu, vidno učešće u likvidiranju Srba imali su katolički sveštenici. Pomisao na to — navodim reči doktora Nikole Nikolića, koji je bio zatočenik logora u Jasenovcu i sada u logoru na Golom otoku. Jedne noći dok sam ležao u bolnici, doktor Nikola mi je ispričao o zverstvima koje je činio fratar Franjo Filipović, koji je često držao mise u Jasenovcu. Nasilno je prekrštavao decu i »svete« mise držao nevinom kozaračkoj deci. Aktivno je učestvovao u likvidaciji mnogih Srba, i ne samo njih. U logoru Jasenovac sužnji su ga zvali SATANA. Bio je član koljačke trojke u Jasenovcu, koju su sačinjavali: Prpić, fra Filipović i Jere Maričić. . . Posle poraza ustaških hordi i njihovog bega preko granice, u zemlji su ostali oni koji nisu mogli da pobegnu. I od tih zatrovanih ustaša-katolika stvorena je opasna ustaško-katoliška sekta — križari, koji su po zabačenim srpskim selima nastavili pokolj srpskog življa.

Pređevče je održao »kolektiv« najteži sastanak koji sam doživio na Golom otoku. Svi logoraši posedali su na donji sprat boksa. Sa nestrpljenjem i zebnjom očekivali su ko će biti prizvan da iznese »stav«. Sobni starešina, robusni Bosanac, namrštena čela i ubitačnih pogleda je glasno rekao:

— Neka izade i iznese svoj »stav« novo-došli Križar!

Tajac u baraci. Niko nije izašao pred logoraše. Križar je sedeo u boks, kao da

su na nekoliko mesta natopljene usirenom i osuđenom krvi.

Mora da se nešto strašno desilo, čim su inkoizitori postali blaži. Ne izdržah, okrenuo se i šapatom upitah suseda na ležaju:

— Šta se to desilo danas?

— Kako šta? Danas je pogubljeni dan za novajlike. Samo iz naše barake je sunčani-ca odnela petoricu.

— Znači, i ovog nesrećnika što je noćas spavao pored mene?!

— Čim ga nema. . .

— Nisam mu saznao ni ime!

— Rekoše mi da je pop!

— Šada mi je sve jasno!

— Šta ti je to jasno?

— Noćas se klečeći molio za sve nas bogu.

Stariji logoraš ništa ne odgovori. Okrenu se i brzo zaspao.

ništa nije čuo. Sobni starešina skuipi žbunaste veđe i dreknu kao gorila.

— Šta čekaš zlikovče!?

Tajac prostruja barakom. Logoraši se zagledaše. Križar je i dalje mirno sedeo u boks.

— Aktivisti, izvците tu bandu iz boksa!

Samo što reče gorila, aktivisti dočepaše Križara i, tukući ga pesnicama, izvukoše i staviše na sredini barake. Dvesta ljudi su iščekivali šta će se sve dogoditi.

— Čuješ zlikovče, danas pred »kolektivom« moraš da se ispovediš šta si sve činio sa nevinim ljudima?!

Križar je savio glavu, skupio se i kao kip stajao pred ljudima koji su hteli da čuju njegovu ispovest. Čutao je dugo.

— Ti nas zajebavaš! — dreknu sobni.

Te reči su bile kao poziv. Rulja razjarenih logoraša polete i započe ludo udaranje Križara. Više se nije video nesrećnik. Pesnice i noge su ga srozale na beton i da sobni ne viknu:

»Dosta, treba nam živ, a ne mrtav!« 0 Svakako bi ispovednik bio smrvljen. Aktivisti ustukuše ipovukoše se na stranu, ostavljajući raskrvavljenog Križara.

— Dobro ste razmekšali glavu zlikovcu. Sada da ga čujemo: Koliko je ljudi zakla? Ispovedi se pred sudom dobrih ljudi!

Križar je nešto promrmljao.

— Glasno reci! — viknuše nekolicina.

Križar podiže raskrvavlenu glavu. Zaskrvavljenim očima pogleda okolo i reče:

— Ja se satanama ne ispovedam. Nas ispovedaju božji izaslanici. — Pritom se skupljenim prstima desne ruke nekoliko puta prekrsti.

— Nas nazivaš satanama, a šta si ti?!

— Ja sam sluga božji! Pripadam pravovernoj katoličkoj veri.

— Pa, zašto ste klali?

— Nama je vera tražila da sve antihriste istrebimo. Ona nas je oslobadala od greha što to činimo.

— To ste naučili od ustaša — reče pomoćnik sobnog.

— Ustaše su dobri katolici.

— I ubice nevinih Srba — reče neko iz gomile.

— Vera nam to nalaže, da komuniste istrebimo. . .

— Kaži nam ti koliko si Srba zaklao?

— Ja nisam Srbe klao, ja sam samo antihriste klao. Vera me je oslobodila za to svakog greha.

— A decu? — viknu sobni.

— Ako su nevernikova. . .

Najednom sve uzavre u baraci. Podigoše se koštunjave i izranjavljene ruke, prsti

se stegoše u pesnice. I poče krvava bitka. nije se znalo ko čim udara rukom ili nogom. Čovek nestade izubijan i zgažen. Nekolicina odvukoše izlobličenu masu u baraku...

Od tada nisam ništa čuo o Križaru. Veroval sam da su ga ubili i odneli negde u krš, zakopali ili vezali poveći kamen oko vrata i daleko bacili u more.

Jednoga dana u kamenolomu sam srećo drugu Rajka, nosio je na tragaču, sa jed-

nim kosturom, veliki kamen. Prišao sam mu i stao da ga zapitkujem za Olju. Rajko me je upozorio, stavljajući prst na usta i pokazujući očima na kostura s kim je nosio tragač. Pogledao sam u tu mumiju od čoveka. Trgao sam se: preda mnom je stajao zemljorani Križar. Naši se pogledi sretoše. Njegov je bio naliven mržnjom.

Posle nekoliko dana Rajko me zaustavi: »Dobro si učinio što me nisi dalje zapitki-

vao! Križar je opasan. Strah i trepet je u našoj baraci. Ima veliku zaštitu islednika, kod koga često odlazi i otkucava za najobičnije reči — koje je neki od nas kazao. Posebno motri za najbolje drugove u baraci. Islednik mu daje cigarete, ne gone ga na težak rad, bolje se hrani. On je strah i trepet u baraci...»

»A, šta ti je sa Oljom?« Čuo sam da su je ubili na Svetom Grguru! »Sirota žena!« — rekoh i stegoh Rajkovu ruku.

Iz logora u Sisku...

MARKOV DOLAZAK

Pretrasi u logoru najstrože su obraćali pažnju na metalne predmete, noževe, igle, viljuške i poluge. Posebno se strogo kažnjavalo ako se nade olovka ili hemijska pisaljka. Pretresi su vršeni u istovremeno po svim barakama.

Teško onome kod koga se nade nož ili slično oštro sečivo kojim se može ubiti. Obično se vlasnici kažnjavaju — prolaze njem kroz stroj, bojkotovanjem na deset dana, bojkotovanjem na mesec i više dana.

Sobni starešina Marko Bjekić je naredio krećenje barake spolja i iznutra, ribanje poda, istresanje čebadi, pranje boksova da se žute kao limun. Od jutra je sve iz baraka izneseno. Krečari su okrećili baraku, ostali su oribali betonski pod, boksovi su se žuteli kao limun, prozori su oprani.

Bjekić je uveče postrojio sve iz naše barake. Imao je krupan glas. Mrštio čelo i skupljao žbunove veđa. Debela usta slična jedrim breskvama — davale su važnost njegovoj fizionomiji i uobraženosti — lupeža. Njegovo ugojeno lice i strašne razbijačke oči nemoguće je zaboraviti. Strašan je kada se naljuti, onako robustan, medvedeg rasta i teških šaka. Onog

koga je ruka gorile udarila taj će celog života pamtili udarac.

Marko Bjekić je na Goli otok doteran sa grupom bosanskih uhapšenika. Svakako da je Marko bio na nekom važnijem položaju, ali je nešto lanuo i skliznuo je u zatvor, a onda na Goli otok. Ta ljudina počela je da tuguje za položajem i svim silama je hteo da se vrati na izgubljeni položaj. Porušio je sve lepo što je imao u sebi i postao strašan batinaš. Pretvorio se u zlikovca koji je izbrisao iz svesti sve osobine čovečnosti. Postao je strah i trepet za sapatnike. Jednim udarcem je obarao logoraša. Crnomanjast, kao od brega odvaljen, dobro uhranjen, sličan biku — isprasio se pred strojem i preteći rekao:

— Čujte, revidirci, i vi, banditi, koji još niste se raskrinkali — sutra dolazi drug MARKO! Hoću da svačije odelo bude okrlpljeno i čisto. Ni sutra se ne ide na rad. Zapamtite, niko ne sme da pride drugu MARKU niti da mu se požali. Držite se strogo moje naredbe. Teško onome ko to prekrši — živog ću ga odrati. U svečanom dočeku gromko ćete izgovoriti dobrodošlicu: »Živeo, drug Marko!«, »Živeo, maršal Tito!«. Teško onom koji poremeti red svečanog dolaska!

Kroz debele obraze Bjekićeve i tamnu kožu izbrijanog lica probijala se jako rumenilo. Tešak, mračan pogled žarastih očiju — ošinio je postrojene logoraše.

U osam časova smo legli. Neobično mi. Ne mogu da zaspim, čini mi se kao da je sve ovo san. Daska me ne žulja. Gledam u debele grede tavanice koje su iznad mene i slušam kako tiho povetarac sa mora donosi osveženje u ovu mračnu jazbinu, gde na malom prostoru leže dvesta ljudi koji ispuštaju iz sebe telesni smrad.

Brzo sam zaspao. Koliko je dugo trajao moj san nisam znao. Vreme buđenja je odavno prošlo. Zvečka je čutala. Razbudio sam se kada je sve svetlelo u baraci. Bilo je tiho. Ljudi su se protezali naviknuto da u praskozorje ustaju i polaze na rad. Da li se ponovo vraća mrvica čovečjeg ponašanja ili je najobičnija varka samo za danas.

Oko šest časova oglasila se zvečka. Ljudi su pohitali da se umiju i stanu u red za doručak. Kuvari su počeli da dele: prvi put na Golom otoku je deljena bela kafa, napravljena od mleka u prahu i »Frankove« cigure sa šećerom, usto po komad pšeničnog hleba. Da li se ovim podsme-

vaju izgladnelim ili dolazi neko novo vreme?!

— Ovo nam liči na život koji smo prokockali. Ljudi iz rukovodstva Partije saosećaju i pokušavaju da nas vrata na pravi put. Zato naređuju svima, koji imate noževe, sečiva, igle, viljuške, poluge, sekire, da iznesete i stavite na prostrto čebe. Garantujem vam da se nikome neće desiti ništa! Ljudi se zagledaju i polako razilaze. Da li ih je surova pretnja nagnala ili su osetili da dolazi neko drugo, blaže vreme i postupak prema sužnjima.

Na prostrtom čebetu pojavise se noževi i nožići čudne veličine i oblika. Logoraši su donosili i sa tugom ostavljali svoje dragocene alatke — mukom napravljene.

Zruci sunca su se prelamali na ivicama sečiva i bljeskali. Naročito su se zadivljujućom majstorijom bile napravljene igle za šivenje. Logoraške ruke su ih pravile u obliku slova »p«; noževi su pravljeni od parčadi čelika i struganjem o ljuti kamen davan im je oblik bodeža, kame, noža. Koliko je trebalo da od parčeta čelika naprave nož — to samo oni znaju? Koliko struganja, danima mesecima, godinama? Koliko obazrivosti i strepnje da cinkaroši ne vide i prijavе?!

Ispričaću samo kako su od obične žice logoraši pravili igle za šivenje. Konac su lakše nalazili. Iz šuflerice su vadili debele niti. Najteže im je bilo napraviti iglu. U logoru je bilo zabranjeno imati šiljate predmete. Trebalo je okrpiti dronjavo, staro vojničko odelo, a posebno gaće i košulju. Logoraši su se dovijali na sve moguće načine kako da se domognu igle. Na Golom otoku je bilo mnogo bodljikave žice. Pored višestruke ograde, logoraši su nalazili komade isečene žice. Sakupljali su ih i na sigurnim mestima skrivali. Bodljikava žica se sastojala iz jedne deblje i prave, i druge nekoliko puta obavijene žice oko nje — čiji su oštri vrhovi raspoređeni tako da su uvek bili okrenuti cilju — bodjenja. Logoraši su ih, samo njima znanim metodama skidali od debele žice, ispravljali namotaje i stvarali dužinu igle. Najteže im je bilo napraviti glavnu iglu, tj. rupicu za uvlačenje konca. I to su rešili brušenjem komada žice da se ona toliko istanji, a onda su je savijali u obliku slova »p« i nanovo brusili o ljute kamenje koje je bilo svuda naokolo. Rupicu za provlačenje konca su majstorski uobličili da je bilo divota pogledati. Nije se golootočanska igla skoro razlikovala od fabričke igle, jedino

je ušica izdavala što je samo priljubljena, a ne zavarena.

Taj dugi i beskonačni posao je iziskivao oprez, da cinkaroš ne opazi i ne prijavi drznika što pravi nešto u tajnosti.

Na prostrtom čebetu se posebno izdvajale sekirice sa malom drenovom drškom. Sekirica je napravljena od nađenog parčeta čelika. Svakako je bilo rupa na parčetu čelika. Sužanj je majstorski brusio čelik i oblikovao ga — možda godinama, da bi svoju zamisao ostvario. Zašta mu je namenjena sekirica, to samo on zna? Posebno je bilo na čebetu mnogo napravljenih viljušaka od aluminijuma, pocinkovanog pleha koga su nalazili po radištu: kanete od bitumena, konzerve od jela i otpaci od limenih oluka. Sve su to siroti ljudi nalazili i krili ispod kaputa i odnosili na sigurna mesta i ostavljali.

— Čuješ, bando — reče oficir, koji je obilazio logor — pa vi sa ovim bodežima i sekirama kao da ste spremali pobunu?!

Na centralnom trgu logora, iz svih baraka, na čebetu je doneseno i izloženo sve oruđe i oružje. Oficiri Udbe su se čudili da je toliko »opasnih« oruđa moglo da bude skriveno među robijašima i pored čestih kontrola i pretresanja do kože. Osećali su da je metoda tuče i srozavanja ljudi na nivo životinje promašaj. Da su svi napore u iznošenju »stava« su bili samo još veći promašaj kao metoda prevaspitanja.

Gomilu »oružja« kako se čulo da oficiri Udbe nazivaju ovo primitivno oruđe!

Čudan je čovek stvor. Na Golom otoku su bili sve sami eksperti nauka i radničke klase: profesori univerziteta, inženjeri, vajari, slikari, lekari, generali, mehaničari, grafičari, seljaci, razalovani vojnici. Dostojevski kaže: »Robijaši su najtalentovaniji i najbolji deo našeg naroda. . .« I ovdje se to pokazalo kao tačno.

Tokom uticaja dugotrajnog robijanja, teškog rada, gladi, tuče, nemaštine u svakom pogledu — u ljude se nalila otpornost koja je vodila do odbojnosti prema svemu što je Udba preduzimala na prevaspitanju. I, eto, čuda. U nemogućim uslovima, nesalomljivi duh logoraša učinio će toliko da će svet saznati o strahotama koje su skrivane i tajanstveno kolale narodom kao bauk. Preživeli će pričati: pisci opisati; vajari isklesati; slikari naslikati; lekari u nauku uneti — šta sve može čovek kao patnik da podnese i da mu duh ostane pošteđen od ludila. . .

Sve je »oružje« sklonjeno. U logoru je napravljena reka ljudi sa jedne i druge strane, od podnožja do vrha ograđenog bodljikavom žicom. Između obale te reke od ljudi bilo je deset metara rastojanja.

Odjednom se sve uzburkalo. Prolomilo se nebo nad Golim otokom.

»Marko, Marko, Marko! Heroj Marko! Drug Leka, sekretar Ce-Ka!«

Sredinom reke ljudi išla je svita na čelu sa Aleksandrom Rankovićem Markom. Bilo je dosta civila, jedan ili dva generala i puno oficira Udbe.

»Živeo maršal Tito, genijalni vod naših naroda!« Gromko se prolamaju uzvici iz hiljade grla i odjeci se lome o stenje i šire daleko nekuda nad morem.

Sredinom je išao nekako dostojanstveno osmehnut, glavni inicijator za stvaranje logora za prevaspitavanje posrnutih. Oko njega su se vrmali civili i oficiri.

Masa je sa svakim korakom urlala:

»Živeo Ce-Ka!«

»Živeo genijalni vod naših naroda — Tito!«

Sve je ličilo na smišljeni scenario perfidne komedije. No, niko od tih visokih gostiju nije pružio ruku da se pozdravi sa onima koji su bili njihovi saradnici, a možda i njihovi rukovodioci.

Ostala je praznina iza njihovog prolaska. Elita naše vrhuške je prošla. Obale velike reke su se spojile. Svet logoraša se stišao — skorbutična usta su se sasvim osušila, grla prokrvarila od naprezanja i vike — u počast gostima.

Da li se dogodilo čudo da su »poverovali« u ljubav i bratstvo koje je Tito propoveda. Ili su tu »ljubav« osetili na svojoj koži i to bratstvo na koskama. Partiji su sve dali — sve što su imali pa i živote. . . I, eto, kako im se odužila. . .

Otišao je osmehnut sekretar Partije. Na licu mi je kljalo božanstvo. Nije video sužnje. On je išao ponosno — slušajući gromke uzvike iz hiljade grla:

»ŽIVEO LEKA, ŽIVEO MARKO, VERAN SARADNIK GENIJALNOG TITA!«

U oduševljenju i zanosu nije video nijedno lice nesrećnika, nijedan kostur sužnja. . .

Tog dana Markovog dolaska, kazani su bili puni spravljenog gulaša, koje su izgledneli logoraši halapljivo jeli. Hleb je bio od belog brašna. Najveće iznenađenje je bilo što su posle ručka delili po kašiku crnoga vina. . .

ŠPANAC

Politika« je objavila da je dr Gruja Petrović, posle duge i teške bolesti umro 9. septembra 1969. u svojoj šezdeset i trećoj godini.

Najednom mi pred očima izade doktor Gruja, raskrvavljen, kako nosi na rameu težak kamen, a ozadi njega ozveren gonič, šutira ga nogom i dere se: »Ua, bando! Španska izdajico! Staljinov špijun!«

Pitam Feđu koji sedi do mene:

— Ko je ovaj nesrećni čovek čije ga gone za vreme jednočasovnog odmora?

— To je doktor Gruja Petrović. Dugo je, nesrećnik, pod bojkotom. Goniči su mu najsuruviji revidirci.

— Gonič viče »ua, španska izdajico!«

— Taj bednik ne zna da se u Španiji dr Gruja borio herojski. Imao je čin majora i bio zapažena ličnost u sanitetu Republikske armije. Upravnik je bolnice 35. divizije. Posle je premešten za pomoćnika načelnika saniteta Internacionalne bri-

gade »Ernst Toler«. Učestvovao u svim bitkama. Odlikovan je 1938. godine Ordenom za hrabrost.

Iako sam bio i sâm kost i koža, nisam mogao da prebolim strahovito mučenje pod bojkotom dr Grujino. Dopao sam bolnici. Iščekivali su da ću svakoga dana da umrem. Iako opsednut umiranjem i smrti, nalazio sam snage da pomognem nesrećnicima. Bolesnici su imali malu »privilegiju« da dobijaju nešto bolju hranu i, što je značajno, svakodnevno po četiri cigarete. Kako nisam bio pušač, to sam primao cigare i čuvao ih za nesrećnike koji su davali svoje sledovanje hleba za jednu cigaretu.

Sećam se Bogdana Oklopdžije koji je često dolazio da me obide u bolnici i uvek dobio sledovanje cigarete. Jovan Ševaljević, student medicine, radio je kao bolničar, brinuo se o meni i uvek mi je davao

više hleba. U to vreme udbaši su dovukli dosta konzervi sa »Trumanovim jajima«. Kako nisam mogao da jedem, ja sam »Trumanova jaja« stavljao na hartiju i uvijao ih za moje nesrećne mučenike.

Pitaćete me otkuda hartija na Golom otoku? Hartije i pisaljke su bile najstrožije zabranjene u logoru. Kod onoga kod koga se našu bio je rigorozno podvrgnut tući i bojkotu. Jer, pisaljka i hartija su bile »oružje« za borbu i odbranu nesrećnih ljudi.

Hartija za pisanje nije se mogla naći, ali na Golom otoku su se gradile kuće za oficire Udbe i upotrebljavao se cement. Džakovi cementa su bili punjeni u vrećama od višeslojne hartije. Sužnji su koristili tu hartiju. Spoljne i unutrašnje slojeve su bacali, a srednji su im služili za klozet, kao maramice, i za druge stvari.

Meni su donosili tu hartiju i ja sam pakovao u paketiće »kajganu« od »Trumanovih jaja«. »Kajgana« je ličila na podera-

nu krpu, skoro bez masti. Bila je zgodna za pakovanje u sivu hartiju od džaka.

Obično sam čekao sumrak da se iskradem iz bolnice i sidem dole među logoraše koji su se tek vratili s teškog rada. U nedrima sam imao nekoliko paketića »Trumanovih jaja« ili komadića hleba. Pored klozeta sam video kako na kamenu leži sav slomljen doktor Gruja. Pogledao me. U mojem pogledu je otkrio šta hoću da mu poručim.

— Šapnuo sam mu: »Dodi za mnom!«

U ogromnom klozetu napravljenom od kamena i betona, sa stotinu okruglih rupa, izabrao sam najdalju rupu. Čučnuo sam kao da hoću da vršim nuždu. Doktor Gruja je doteturao do mene strašno iscrpljen radom. Čučnuo do mene. Iz nedra sam izvadio paketić »Trumanovih jaja« i komad hleba. Dr Gruja je uzeo i stavio u nedra. Nečije oči su videle ovu opasnu »igru«. Pretrnuh. No te oči su za trenutak zasjale i njihov sjaj se brzo utulio.

Doktor Gruja samo mahnu glavom i prošapta:

»Neće taj!«

Jedne večeri sam video kako doktora Gruju, oblivenog krvlju, goni omanji, guravi tip od čoveka. Nosili su na tragaču veliki kamen. Iznemogao, doktor Gruja se spotakao i s tragačem pao. Gonič, da bi videli rukovodioci počeo da se dere:

— Majku ti banditsku! Zabušavaš.

Počeo je strašno da tuče palog doktora. Možda bi ga dotukao da se neko od rukovodilaca nije »smilovao« i naredio je ozvezenom goniču da prestane sa tučom.

Posle dugog vremena oficiri UDB-e dali su odobrenje revidircima da skinu bojkot sa nesrećnog doktora. Iznenadio sam

kosti na Golom otoku. Ništa ne jede. A imao je divnog brata i komunistu.

— Ko mu je brat? — upita dr Gruja.

— Doktor Dragoslav Sandić, bivši sekretar Lekarskog sindikata Jugoslavije, koga su ubili još pre rata u logoru u Bileći.

— Doktor Sandić! — viknu dr Gruja. — Pa zar je moguće. Zajedno smo se borili 1928/29. od zloglasne Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra.

Dr Gruja sede na ivicu moga kreveta. Uzeo mi ruku i počeo da je miluje. U tom dr Nikolu pozvaše nekom teškom bolesniku koji se gušio. Ostali smo nas dvojica sami.

— Sada si još draži, kada sam saznao da si brat dr Dragoslava. Ti si kao i on u stanju sve da učiniš da pomogneš nesrećniku. Rizikovao si da te dokrajče da su te uhvatili da pomažeš bojkotovanom.

— Moja je sveta dužnost da pomognem nesrećniku.

— Ti nisi jeo, a davao drugome?!

Ćutao sam. Bilo mi je milo što žuljevita ruka dr Grujina miluju moje kosti na ruci.

Jednog dana žurno me odvedoše u novo podignutu kamenu prostoriju gde je instaliran odnekuda dovučen stari rentgen-aparat. Oko aparata su dr Nikola Nikolić, dr Bogomir Stojanović, dr Cunder (imena mu se ne sećam, ali znam da je Slovenac i da je predavao Anatomiju na Ljubljanskom fakultetu). Pre nego što su zamračili odeljenje, nešto su se došaptavali. Dr Nikola je bio nervozan i žurno je radio oko rentgen-aparata.

Doktor Nikola je radio sa rentgenom. Ostali su pored njega gledali i komentarisali sliku. Dugo me je obrtao, terao da udišem i izdišem. I čuo sam njihovo došaptavanje. Udbaš, lekar je stajao po strani, pušio cigaretu i čekao odluku konzilijuma, ne mešajući se u njihova zapažanja.

Upalili su svetlo. Dr Bogomir Stojanović mi je rekao:

— Obuci se i polako idi u Bolnicu.

Polazeći sam čuo kako dr Nikola govori lekaru udbašu:

— Totalna kaheksija. Pluća samo što se nisu kavernožno otvorila. . . Najduže deset dana. . .

Jedva sam došao sam do Bolnice. Srušio sam se na krevet. I odmah pao u duboki san. . . U snu sam nad ivicom ponora čekao smrt i odjednom kao da čujem reči doktora Nikole Nikolića: »Neće dugo!« . . .

Trgao sam se iz sna. Nečija ruka mi je dodirivala oznojeno čelo. Pogledam. Nada mnom se nagnuo dr Bogomir Stojanović i šapatom mi govori:

— Sandiću, noćas brodom odlaziš kući!

»Kući« — Da li i dalje sanjam? Kako »kući« kada nisam revidirao stav? Kad nisam postao doušnik? Kad nisam krvnički tukao svoje sapatnike? Zar je to moguće?«

— Zapamti ime moje sestre. Odesi joj pozdrav. Stanujem u staroj vili u zabačenom i šumovitom delu Dedinja. Okolina zna o meni, jer sam dugo radio kao lekar. Lako ćeš naći moju sestru.

Solana »Reis« u Sisku pretvorena je u mrtvačnicu malih logoraša. . .

se kada sam video kako mi prilaze krevetu dr Nikola Nikolić i dr Gruja Petrović.

— Kako si, Mali? — pita dr Nikola Nikolić.

Ćutao sam i radosno gledao u dr Gruju. Ne znam šta ću da radim sa njim! — požali se dr Nikola. — Rešio je da ostavi

Stavili su me golog i počeli da pregledaju. Tek tada sam primetio još jedno lice koje prisustvuje pregledu: čovek, glatko izbrijan, namirisani u belom mantilu, beloj košulji. Kada se gasilo svetlo, zapazio sam da su nogavice pantalona sa lampašama, što mi je govorilo da je oficir lekar Udbe.

Gledam doktora Stojanovića sa čuđenjem i nevericom.

— Zapamti to je u blizini ulice Teodora Dražjera. Reci mojoj sestri, ako joj novac zatreba, neka proda kvarc lampu. . . Mnogo je pozdravi i kaži da sam dobro. . . Nemoj ništa da joj pričaš kako se postupa na Golom otoku. . .